O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI XABARLARI, 2023, [1/12/1]
ISSN 2181-7324

TARIX
http://journals.nuu.uz
Social sciences

UDK: 902. 6(575.151)

Munira TEMIROVA,
Termiz davlat universiteti tayanch doktoranti
E-mail: munira.temirova.@mail.ru

Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent O.Xamidov taqrizi asosida

SPHEROCONUS VESSELS OR “MERCURY JUMPERS” ARE NAMED

Annotation
This article discusses the similarities and differences between Simobko‘zachas, a pottery item common in Central Asia in the Middle Ages, and their regional names.
Key words: Spheroconical vessels, “mercury jug”, archaeological terminology, historiography, formal-classification approach, medieval, grenade.

О НАЗВАНИИ СФЕРОКОНИЧЕСКИХ СОСУДОВ ИЛИ «СИМОБКУЗАЧА» (РТУТНЫЕ СОСУДНИКИ)

Аннотация
В данной статье рассматриваются сходства и различия между симобкузачами (ртутные сосудники), керамическим изделием, распространенным в Средней Азии в средние века, и их региональными названиями.
Ключевые слова: Сфероконические сосуды, «ртутный кувшин», археологическая терминология, историография, формально-классификационный подход, средневековье, граната (бомба).

SFEROKONUS IDISHLAR YOKI “SIMOB KO‘ZACHA”NING NOMLANISHI XUSUSIDA

Annotatsiya
Ushbu maqolada o‘rta asrlarda O‘rta Osiyoda keng tarqalgan kulolchilik buyumi “simobko‘zachalar” va ularning hududiy jihatdan nomlanishi, o‘xshash va farqli tomonlari haqida mulohaza yuritiladi.
Kalit so‘zlar: Sferokonik idishlar, “simob ko‘zacha”, arxeologik terminologiya, tarixshunoslik, formal-klassifikasion yondashuv, o‘rta asrlar, granata(bomba).

Kirish. O‘rta Osiyoning o‘rta asrlar davri arxeologiyasida keng tarqalgan sopol idishlardan biri – sferokonik idishlar yoki “simob ko‘zacha” lar hisoblanadi. Sferokonik idishlar yoki “simob ko‘zacha” lar bu – sopoldan ishlangan, qalin, mustahkam, ko‘p funksiyali, asosan sferokonik yoki tuxumsimon shaklli, kichik gardish, tor bo‘g‘izli idishlar hisoblanadi. Uning ost qismi o‘tkir shaklli bo‘lgani uchun doim yon tomonga yotgan yoki qumga suqilganda tik holda joylashtirish mumkin. Balandligi 8-30 sm atrofida[1,2]. Boshqa sopol idishlardan asosiy farqi uning yuqori haroratda mustahkam qilib pishirilganligi hisoblanadi. Ular musulmon Sharqi – O‘rta Osiyo, Kavkazorti, Qrim, Volgabo‘yi, Eron, Suriya va Misr mintaqalarida aniqlangan[3]. Ularning xronologiyasi X-XV asrlarni tashkil etadi.

Ushbu idishlar xronologiyasi, idishlarning nomlanishi, shakli, hajmi, tipologiyasi va vazifasi haqida bir qator tadqiqotlar mavjud. Ilmiy tadqiqotning maqsadi bugungi kunda o‘zbek tilidagi arxeologik va tarixiy adabiyotlarda keng tarqalgan “simob ko‘zacha” larning nomlanishi masalasini o‘rganib, o‘zimizning talqinimizni taklif etish hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Hozirgi kunda ushbu turdagi idishlarning xronologiyasi, tarqalish geografiyasi, tipologiyasi, ornament motivlari turlari, arxeologiyada nomlash masalalari, o‘rta asr manbalarida uchraydigan ma’lumotlar va o‘rganilish tarixining tadrijiy taraqqiyoti masalalarini majmuaviy holda o‘rganishga katta ehtiyoj mavjud. Natijada, ushbu turdagi idishlarning aniq vazifasi haqida bir qator ma’lumotlar olinishiga erishiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. O‘rta asr yodgorliklarida keng tarqalgan ushbu idishlarning nomlanishini o‘rganish maqsadida o‘rta asrlar kulolchiligi bo‘yicha bir qator adabiyotlar tahlili amalga oshirildi. Natijada 7 tildagi 52 ta monografiya va maqolada ushbu turdagi idishlarning nomlanishi o‘rganilib, ularning ro‘yxati shakllantirildi. Shuningdek, arxeologik kulolchilik tadqiqiga bag‘ishlangan adabiyotlar asosida sopol idishlar nomlash qonuniyatlari o‘rganildi.

Tahlil va natijalar. Sferokonik idishlar yoki “simob ko‘zacha” larning nomlanishi masalasini o‘rganishdan oldin, arxeologik sopol idishlar shakli tahlilini amalga oshirish usullari taraqqiyotiga e’tibor qaratishimiz lozim.

Yu.B.Setlin tadqiqotlarida, arxeologik sopol idishlar shakli tahlilida 3 xil tadqiqot yondashuvi mavjudligini keltirib o‘tgan. Bular emosional-tavsifiy yondashuv, formal-klassifikasion yondashuv va tarixiy-madaniy yondashuv kabilarni o‘z ichiga oladi[4,5].

O‘rta Osiyoning o‘rta asrlar davri arxeologiyasi bir qator adabiyotlar mavjud. Ushbu adabiyotlar sirasiga biz qazishmalar natijasini o‘zida aks ettirgan adabiyotlar, shuningdek, qazishmalar natijasida topilgan moddiy madaniyat namunalari tadqiqiga bag‘ishlangan adabiyotlar, shuningdek, o‘rta asrlar tarixiga oid adabiyotlarni kiritishimiz mumkin.

Sferokonik-idish yoki simobko‘zachalarga bag‘ishlangan 50 dan ortiq, turli mualliflarga tegishli yettita til (o‘zbek, rus, ingliz, fransuz, azarbayjon, isroil ukrain) da yozilgan adabiyotlar bilan tanishish jarayonida, sferokonik-idish yoki simobko‘zachalarning 9 xil ko‘rinishdagi nomlanishlari ko‘rib chiqildi. Bular:

Sfero-konuslar (sfero-konik idish). B.V.Lunin, A.R.Nuretdinova V.A.Gorodsov[6], M.Amindjanova [7], Z.Z.Vinogradov [8], N.M.Djanpoladiyan [9,10], O.L.Vilchevskiy [11], M.B.Borzov [12], L.T.Gyuzaliyan [13], E.V.Rtveladze [14], Sh.R.Xodjayev, T.G.Filimonova, M.R.Axmetzyanov, A.R.Xodjayev [15], Yu.B.Gens [16], L.F.Sokolovskaya], Jean-Baptiste Houal [18], V.Denon [19], P. Simeon [20], Jean-Baptiste Houal, Sterenn Le Maguyer, M.Avissar, E.J.Stern, A.D.Stanica, B.S.Szmoniyewski, [21],

J.Sharvit, S.T.Saipov, V.I.Lipovski, V.D.Jukov, V.L.Shishkin, E.I.Abbasova, A.R.Nuretdinova, T.Dostiyev, Yu.F.Buryakov [22,23], M.A.Bronnikova, I.V.Turova, I.A.Arjantseva, S.B.Bolelov [24], P.P.Valiyev, R.X.Xramchenkova, A.G.Sitdikov [25], F.Sh.Xuzin, S.I.Valiulina, Z.G.Shakirov [26], K.M.Bakyumov [27], A.R.Bagautdinov [28], A.A.Matveyev [29], A.I.Xoziyev, A.V.Belyayev va boshq, D.Nicolle [30], M.O.Rousset [31], S.B.Lunina, Z.I.Usmanova, M.Stancheva kabi mualliflar tadqiqotlarida ushbu turdagi idishlar sferononus yoki sferokonik isdishlar deb nomlangan.

2. Simobko‘zacha. B.V.Lunin, S.Sh.Marfiyev, N.A.Moskalenko [32], N.M.Djanpoladiyan, Sh.T.Xodjayev, T.G.Filimonova, M.R.Axmetzyanov, A.R.Xodjayev, A.A.Grisina [33], A.Omelchenko, V.L.Shishkin, B.X.Matboboyev, G.A.Pugachenkova, [34] kabi mualliflar tadqiqotlarida ushbu turdagi idishlar simob ko‘zachalar deb nomlangan.

3. Granata (bomba). M.Avissar, E.J.Stern, D.Nicolle, V.L.Shishkin kabi tadqiqotchilar ishlarida ushbu turdagi topilmalar jangovar granata sifatida tavsiflanadi hamda shunday nomlash taklif etiladi.

4. Kumush suvli idish. A.Omelchenko va boshqa bir qator tadqiqotchilarda ushbu atamadan ham foydalanilgan.

5. Pivo uchun qovoq. A.Ghuchani, S.Adl [35] tadqiqotlarida ushbu idishlar pivo uchun foydalanilganligi ta’kidlangan.

6. Sirlanmagan idish. Charles. K.Vilkinson [36] ushbu idishlarning sifatiga e’tibor berib, ularni sirlanmagan idishlar deya nomlashadi. Haqiqatdan ham sferokonik idishlarning deyarli hammasi sirlanmagan shaklda bo‘ladi.

7. Konik tagdonli sopol idish. V.L.Vyatkin [37], A.F.Lixachev, E.Lens [38] arxeologik sopolshunoslik prinsipi asosida ushbu idishlarning tashqi shakli asosida nomlash variantlarini taqdim etishgan. Bunda sopol idishning vazifasidan qat’iy nazar, uning tashqi ko‘rinishi ularning nomlanishiga asos bo‘ladi.

8. Sferokonik shaklli sirli idish. A.Fedorovich tomonidan ushbu idishlarning ba’zi namunalariga ularning sifatidan kelib chiqib, sferokonik shaklli sirli idish nomi taklif etiladi.

9. Lampa. Ch.K.Vilkinson va boshqalar sferokonik idishlar yoki “simob ko‘zacha” larni “lampa” deb o‘z tadqiqotlarida nomlashgan.

Xulosa va takliflar. Sferokonik idishlar yoki “simob ko‘zacha” larga oid adabiyotlar tahlili ularning 9 xil shakldagi nomlash hozirgi kunda kuzatilishi aniqlandi. Mazkur idishlar turli hududlarda turlicha nomlanganligini ko‘rish mumkin. Musulmon sharqida sferokonik idishlarning funksiyasiga e’tibor qaratilgan holda “simob ko‘zacha” deya atalgan. Ammo bunday nomlanish hamma hududda ham kuzatilmaydi. Yuqorida ko‘rib o‘tilganidek buyumning shakliga ko‘proq e’tibor qaratilgan va sferokonuslar deb nomlashgan. Shuningdek, uning boshqa vazifalarga oidligi ta’kidlanib, lampa yoki granata shaklida nomlash ham kuzatiladi. Ushbu kulolchilik mahsuloti faqat simob saqlash va tashish maqsadida foydalangan degan taxmin ham to‘liq qo‘llab-quvvatlanmasligini ko‘rsatadi. Yozma va moddiy manbalarning qiyosiy tadqiqi va tahlili kelajakda ushbu idishlarning nomlanishi va vazifasi haqida yangi ma’lumotlar bersa, ajab emas.

ADABIYOTLAR

1. Nuretdinova A.R. Sferokonicheskiye sosudi: problema atribusii // Ucheniye zapiski Kazanskogo universiteta. Seriya Gumanitarniye nauki. 2011. Tom 153, kn. 3. S. 51-62.
2. Nuretdinova A.R. Sferokonicheskiye sosudi Sarevskogo gorodisha // Arxeologiya Yevraziyskix stepey. -№4, 2021. S. 130-140.
3. Lunin. B.V. K voprosu o funsionalnom naznacheniye sferokonicheskix sosudov v svyazi s odnim rukopisnim istochnikom XVI veka // IMKU. – Vipusk 2. Tashkent, 1961. – S. 256-266
4. Setlin Yu.B. Drevnyaya keramika. Teoriya i metodi istoriko-kulturnogo podxoda. M.: IA RAN, 2012. 430 s.: il.
5. Setlin Yu.B. Keramika. Ponyatiya i termini istoriko-kulturnogo podxoda. M.: IA RAN. 2017. 346 s.: il
6. Gorodsov, V.A. Drevniye musulmanskiye svetilniki v vide sferokonicheskix glinyanix sosudov / V.A. Gorodsov // Trudi GIM. – M.: Izd-vo M. i S. Sabashnikovix, 1926. – Vip. 1. Razryad arxeologicheskiy. – S. 149–164.
7. Amindjanova M. O nekotorix steklyannix sosudax Maverannaxra // IMKU – Tashkent: Izd-vo AN UzSSR, 1961. – Vip. 2. – S. 241–255
8. Vinogradov Z.Z. Sfero-konicheskiye sosudi s uzkim gorlovim otverstiyem // Kazan. muzeyniy vestn. – Kazan: Pervaya Gos. Tip., 1922. – Vip. 2. – S. 17–119
9. Djanpoladyan R.M. Sferokonicheskiye sosudi iz Dvina i Ani // SA. 1958. №1. S. 201–213.
10. Djanpoladyan, R.M. Laboratornaya posuda armyanskogo alximika / R.M. Djanpoladyan // SA. – 1965. – № 2. – S. 210–216
11. Vilchevskiy O.L. Sferokonicheskiye sosudi v peredneaziatskom traktate po prikladnoy texnologii XII v. // Sovetskaya arxeologiya, 1961. – № 2. – S. 210–212.
12. Borzov M.V. Problema drevnosti sifilisa v Sredney Azii. Tashkent: Izd-vo Uzb. gos. NII venerologii i dermatologii, 1936. 126 s
13. Gyuzalyan L.T. Nadpisi na dvux sferokonicheskix sosudax iz Baylakana // [Pravoslavniy] Palestinskiy sbornik. Vipusk 13 (76): Pamyatniki pismennosti i literaturi Blijnego Vostoka. M.; L.: Izdatelstvo AN SSSR, 1964. S. 166—170
14. Rtveladze E.V. Sferokonicheskiye sosudi iz Madjar // SA. 1974. №4. S. 280–284.
15. Xodjayev Sh.R., Filimonova T.G., Axmetzyanov M.R., Xodjayev A.R. Remeslennoye proizvodstvo srednevekovogo Xuttalya. Dushanbe, 2020
16. Gens Yu.B. Sferokonicheskiy sosud iz Termeza // SA. – 1969. – № 2. – S. 271–273.
17. Sokolovskaya L.F. Neglazurovannaya keramika srednevekovogo Samarkanda, kak faktor ekonomiki gorodskogo remesla (po materialam gorodisha Afrasiab kon. VII – nach. XII vv). Avtoreferat dissertasii na soiskaniye uchenoy stepeni kandidata istoricheskix nauk. Tashkent, 1995. 32 s
18. Houal, Jean-Baptiste. La céramiquye antiquye et médiévale de Termez et de Khaitabad (Ouzbékistan). Regards sur l’Asiye centrale du IIIe siècle av. J.-C. au XVIIIe siècle. Hermann, 2021.
19. Denon V. Planches du Voyage dans la basse et la haute Egypte. – Paris: Éditeurs Pygmalion / Gérard Watelet, 1990. – 141 p
20. Siméon P. Etude du matériel céramic de Hulbuk (Mā warā’al-nahr-Khuttal), de la conquête musulmane jusqu’au miliyeu du XIe siècle (90/712-441/1050). Contribution à l’étude de la céramics islamik d’Asia centrale, British Archaeological Reports (B.A.R.) Archaeopress, 428 p., London. 2009

21. Stancheva M. Kamenni kalpi za sferokonusi ot Sofiya. Arxeologiya, kn.1
22. Buryakov, Yu.F. Arxeologicheskiye materiali gorodisha Kavardan // IMKU. – 1977. – Vip .13 . – S. 70–87.
23. Buryakov, Yu.F. Raskopki gorodisha Changtepe v Tashkentskom oazise // IMKU. – 1978. – Vip. 4. – S. 103–113
24. Bronnikova M.A., Turova I.V., Arjanseva I.A., Bolelov S.B., Nuretdinova A.R. Multidissiplinarniye podxodi v izuchenii arxeologicheskoy keramiki: metodologiya, vozmojnosti, rezultati // Trudi IV (XX) Vserossiyskogo Arxeologicheskogo Sezda v Kazani, Kazan, 2014
25. Valiyev R.R., Xramchenkova R.X., Sitdikov A.G. K voprosu o proizvodstve polivnoy keramiki v srednevekovom Bolgare. Trudi IV (XX) Vserossiyskogo Arxeologicheskogo Syezda v Kazani, Kazan, 2014
26. Xaziyev A.I. Nepolivnaya keramika Kazani i Kazanskogo Kremlya po materialam rabot N.F. Kalinina // Povoljskaya arxeologiya. № 2 (28) 2019. S. 144-155.
27. Bakumsev K.M. Tipi voinskix dospexov u domongolskix bolgar. LI Uralo-Povoljskaya arxeologicheskaya studencheskaya konferensiya (UPASK, 5-8 fevralya 2019 goda). 2019. S. 114-116.
28. Bagautdinov A.R. Texnicheskaya i stroitelnaya keramika Bilyarskogo gorodisha (po materialam XLIV raskopa). LI Uralo-Povoljskaya arxeologicheskaya studencheskaya konferensiya (UPASK, 5-8 fevralya 2019 goda). 2019. 113 114.
29. Matveyev A.A. Sferokonicheskiye sosudi iz materialov Samosdelskogo gorodisha, LI Uralo-Povoljskaya arxeologicheskaya studencheskaya konferensiya (UPASK, 5-8 fevralya 2019 goda) 2019. S. 144-146.
30. Nicolle D. Medieval Islamic Fire Grenades: Further Evidence from a Military Context // Journal of Islamic Archaeology. P. 163-177.
31. Rousset M.-O. Contribution à l’étude de la céramiquye islamiquye: analyse du matériyel archéologiquye de Rahba-Mayadin (Syriye, valléye de l’Euphrate), 2008.
32. Marifiyev S.Sh., Moskalenko N.A. K voprosu o naznachenii simobkuzacha i genezise sirkulnogo ornamenta // Materialnaya kultura Tadjikistana. – Dushanbe: Donish, 1987. – Vip. 4. – S. 299–312
33. Grisina A.A. Materiali karaxanidskogo vremeni s gorodisha Shashtepe v Tashkente // IMKU. – 1988. – Vip. 22. – S. 131–138.
34. Pugachenkova, G.A. Ishtixanskiye drevnosti (nekotoriye itogi issledovaniy 1979 g.) // SA. – 1983. – № 1. – S. 259–270.
35. Ghouchani A. and Adle C. Sphero-Conical Vessel as Fuqqa a, or a Gourd For “Beyer”. Vol. 9 (1992), pp. 72-92 (21 pages)
36. Wilkinson C.K. Nishapur. Pottery of the Early Islamic Period. New York. 1973.
37. Vyatkin V.L. Afrasiab – gorodishye bilogo Samarkanda: Arxeologicheskiy ocherk. – Samarkand: Glavnauka narkomprosa UzSSR, 1926. – 65 s.
38. Lens E. O glinyanix sosudax s konicheskim dnom, naxodimix v predelax musulmanskogo Vostoka // Zap. Vost. otd-niya Imp. Rus. arxeol. o-va. – SPb.: Tip. Imp. Akad. nauk, 1904. – T. XV. – S. 0101–0112.